

УДК 32:304.4

Березовська-Чміль О. Б.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

У статті визначено поняття та сутнісні характеристики соціального захисту населення, проаналізовано теоретико-методологічні основи його дослідження. Висвітлено мету, форми та завдання соціального захисту.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна політика, держава, соціальний добробут, суспільна трансформація, соціальна безпека.

Березовская-Чмилъ Е. Б. Теоретико-методологические основы исследования социальной защиты

В статье определены понятие и сущность социальной защиты населения, проанализированы теоретико-методологические основы ее исследования. Обозначены цели и формы социальной защиты.

Ключевые слова: социальная защита, социальная политика, государство, социальное благополучие, социальная трансформация, социальная безопасность.

Berezovska-Chmil O. B. Theoretically-methodological bases of the research of welfare

The article deals with the concept and essence of welfare, analyzes the theoretically-methodological bases of the research of welfare and ascertains the aim, forms and principles of welfare.

Key words: welfare, social policy, state, social prosperity, social safety.

Трансформаційні процеси в Україні пов'язані з багатограними політичними та економічними перетвореннями, які суттєво впливають на соціальні сферу. Складність та тривалість реформ зумовлює посилення соціальної диференціації населення, падіння життєвого рівня, зниження соціальної захищеності громадян та їхньої впевненості в майбутньому. Тому нагальною проблемою сьогодення є удосконалення системи соціального захисту населення та зменшення соціальної напруги.

Найбільший внесок в теоретичне осмислення зазначеної проблеми впродовж останніх років зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Н. Болотіна, А. Сіленко, Е. Лібанова, Б. Стичинський, В. Бакуменко, Н. Борецька, В. Мандибура, Ф. Бородкін, С. Вегера, Т. Парсонс, Ю. Хабермас, С. Фішер, В. Собченко, В. Іванов, А. Крупник, В. Куценко, В. Лагутін та інші.

Основними завданнями даного дослідження є аналіз теоретико-методологічних підходів до трактування проблеми соціального захисту, обґрунтування сутності, форм та принципів соціального захисту населення.

Варто зауважити, що термін "соціальний захист" вперше використали американські законодавці в тексті закону, прийнятого у 1935 р. У ньому давалося правове обґрунтування нового для США інституту обов'язкового страхування на випадок старості, смерті, інвалідності і безробіття. Цей термін органічно вписався в понятійний апарат вчених і практиків, тому що просто і зрозуміло виражав сутність підтримки соціально уразливих страт населення. Надалі рамки цієї дефініції значно розширилися, чому сприяла у тому числі і розробка конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародної асоціації соціального забезпечення, присвячених соціальному страхуванню і соціальній допомозі, гарантуванню мінімальних доходів працюючим при настанні непрацездатності, а також умовам праці та її охороні, заробітній

платі. Широке використання міжнародним співтовариством категорії “соціальний захист” значною мірою обумовлене кардинальними змінами, що відбулися в соціальній політиці західних країн у 1930–1950-х роках.

У постсоціалістичних країнах термін “соціальний захист” став вживатися з початком ринкових трансформацій. При цьому найчастіше використовують похідний термін, а саме “соціальна захищеність”. Їхня різниця полягає у співвіднесенні дії і стану: для “соціального захисту” ключовим є характер намірів (держави, суспільних структур і особистості) з реалізації соціальної політики; для “соціальної захищеності” головним є визначення стану, у якому перебуває особа чи соціальна група (інваліди, безробітні, пенсіонери тощо).

У працях відомої української дослідниці А. Сіленко соціальний захист розглядається як функція держави, спрямована на реалізацію соціальних, громадянських і політичних прав громадян, передбачених законом, і здійснювана через систему соціального захисту [7].

На думку В. Скуратівського, соціальний захист є комплексом організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах. Організаційно-правові заходи передбачають створення інститутів соціального захисту і законів, які повинні керувати їх діяльністю, економічні – формування механізмів перерозподілу доходів, тобто стягнення податків та інших платежів і трансфертів. [8, с. 36]. Отже, соціальний захист – це правила перерозподілу суспільного багатства на користь людей, які тимчасово чи постійно потребують особливої підтримки з боку суспільства: від багатих до бідних, від здорових до хворих, від молодих до літніх.

Н. Болотіна визначає соціальний захист у широкому сенсі як діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування і розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних факторів, що впливають на неї, створення умов для самовизначення й ствердження у житті [10 с. 14].

Під соціальним захистом у вузькому значенні розуміють у першу чергу певну обмежену сукупність дій, спрямованих на надання допомоги під час життєвих негараздів. Можна говорити, що ця інтерпретація, по суті, відповідає змісту поняття “соціальне забезпечення” як у вітчизняній, так і у західній науці.

У дефініції, запропонованій В. Лагутіним, соціальний захист розглядається як “сукупність заходів, що здійснюються у суспільстві для забезпечення суспільно нормальних умов матеріального і духовного життя всіх членів суспільства, насамперед тих, хто не здатний самостійно забезпечити такі умови” [4].

В Україні поняття “соціальний захист” почали широко вживати лише на етапі переходу до ринку і як його атрибут, хоча в тій чи іншій формі соціальний захист завжди був притаманний українському суспільству. Зокрема, у ст. 46 Конституції України проголошується, що громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення, створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

У найширшому трактуванні соціального захисту до нього включають також заходи з охорони здоров’я, соціальну роботу тощо.

Отже, соціальний захист передбачає певний рівень матеріальної забезпеченості, тобто підтримку доходів, захист добробуту.

До найважливіших характеристик терміну “соціальний захист” відносять: види й організаційно-правові форми соціального захисту, категорії громадян, яким надається соціальна допомога чи які охоплені соціальним страхуванням. Даний методологічний підхід спирається на позиції Міжнародної організації праці, котра розглядає національні системи соціального захисту як комбінацію різних інститутів соціального страхування і соціальної

допомоги.

Зауважимо, в наукових колах співвідношення понять “соціальний захист” і “соціальне забезпечення” є дискусійним. Приміром, вітчизняні науковці П. Рабінович та О. Панкевич вважають термін “соціальне забезпечення” більш вдалим, ніж “соціальний захист”. Причини цього полягають в тому, що у процесі забезпечення прав і свобод людини “захист” є лише одним із складових елементів. Крім того, слово “захист” асоціюється з якоюсь тимчасовою дією, яка має закінчитись, як тільки мине загроза, між тим як “забезпечення” – це тривалий процес, який має сталий характер і не залежить від тимчасових життєвих ускладнень. Також термін “захист” несе тривожне психологічне навантаження, адже йдеться про загрозу, напад, небезпеку, від якої треба захищатись [5, с. 105].

У дискурсі сутності соціального захисту необхідно висвітлити індивідуалістичний та колективістський підходи. З точки зору індивідуалістичного підходу добробут індивідів поліпшується шляхом вивчення обставин їх життя, визначення його рівня та поліпшення індивідуального добробуту. За висловом вітчизняного дослідника О. Іванової, соціальний добробут є сумою добробуту осіб, які становлять суспільство [2, с. 10].

Згідно з колективістським підходом, суспільство має свої власні потреби, відмінні від потреб індивідів. Тобто те, що необхідне суспільству для виживання та розвитку. Суспільства повинні пристосовуватися до змін, підтримувати порядок та відтворювати себе задля майбутнього.

До форм соціального захисту належать: особисті види соціального страхування (пенсійне, медичне, від нещасних випадків на виробництві, від безробіття); соціальна допомога різних видів; національні системи охорони праці; допомога держави в одержанні освіти; системи соціального захисту на рівні підприємств тощо.

Населення як об’єкт соціального захисту умовно можна поділити на три основні соціальні групи: працюючі, непрацюючі працездатні і непрацюючі непрацездатні громадяни, підходи до соціального захисту яких істотно відрізняються. Також можна виділити три основних елементи системи соціального захисту: система пенсійного забезпечення, а також забезпечення на випадок безробіття; система грошової допомоги родинам; різні форми соціальної допомоги і соціальних послуг (догляд за престарілими, інвалідами, опіка над сиротами).

На думку вітчизняного науковця А. Крупника, соціальний захист має бути зорієнтований ще й на розвиток у громадян здатності до самоорганізації та самопомоги, на формування навичок самостійного подолання життєвих труднощів [3].

Отже, метою соціального захисту є, з одного боку, надання кожному можливості вільно розвиватися, реалізувати себе, свої здібності через забезпечення мінімального життєвого рівня, а з іншого – формування соціальної солідарності, підвищення загального добробуту населення.

З поняттям соціальної безпеки як складової національної безпеки узгоджується таке важливе завдання соціального захисту, як підтримання стабільності у суспільстві, тобто попередження соціальної напруженості, що виникає у зв’язку з майновою, расовою, культурною, соціальною нерівністю, виявляється у страйках, актах громадянської непокори, сутичках між окремими групами населення. Соціальний захист є поняттям значно вужчим, ніж соціальна політика. Сфера дії соціального захисту обмежується безпосередньо сім’єю та особою, їхнім добробутом.

Із категорією “соціальний захист” тісно пов’язане поняття “соціальний ризик”. Соціальний ризик визначають як певні конкретні умови людської життєдіяльності, за яких постає необхідність у соціальному захисті. Одним із основних завдань соціального захисту є усунення соціальних ризиків. Правовим підґрунтям визначення цих умов життєдіяльності або об’єктивних обставин, з настанням яких особа має право на соціальний захист, можна вважати положення законодавства щодо соціального захисту. Можна виокремити такі соціальні ризики, як непрацездатність, безробіття (часткове безробіття), втрата годувальника

та малозабезпеченість тощо.

Розглядаючи еволюційний характер соціального захисту, доцільно навести цитату відомого західного спеціаліста в цій сфері П. Флори: “Сучасна держава з системою соціального захисту є європейським винаходом так само, як і національна держава, загальна демократія, промисловий капіталізм. Вона виникла як відповідь на проблеми, які були породжені капіталістичною індустріалізацією, за нею стояла демократична класова боротьба і її поява безпосередньо відбулася після утвердження національної держави” [15, с. 67].

Діяльність служб соціального захисту повинна базуватися на результатах оцінки не тільки матеріально-побутових, а й духовно-психологічних потреб людини та обґрунтованому розподілі між державою та самою людиною обов’язків щодо задоволення цих потреб. Соціальна робота має бути зорієнтованою “не лише на опіку та допомогу людині у вирішенні повсякденних проблем, а, в першу чергу, на розвиток у неї здатності до самоорганізації та самопомоги, на формування навичок самостійного подолання життєвих труднощів” [1, с. 21]. Відтак сутність соціальної роботи полягає в її спрямованості на підтримку, розвиток особистості, реабілітацію індивідуальної та соціальної суб’єктності людини. Вона “докорінно відрізняється від доброчинності, в тому числі й державної, характерної для патерналістських моделей соціальної політики” [6]. Якщо доброчинність акцентує увагу на суб’єкті доброчинності, то головна мета соціальної роботи полягає в поверненні людині здатності діяти самостійно в певному соціальному контексті.

Підсумовуючи, зазначимо, що обґрунтування доктрини соціального захисту та її законодавче вираження залежать від трьох груп факторів – політичних, економічних і соціальних, котрі формують простір життєдіяльності людей. Політичні фактори охоплюють ідеологію, законодавство, інституціональну структуру держави і суспільства. Економічні (матеріально-речові) фактори визначають рівень матеріального добробуту країни і її населення. Соціальні фактори (соціально-психологічні, морально-етичні, релігійні компоненти життєдіяльності) – ступінь гармонізації відносин між державою, суспільством та індивідом.

Конституційне, трудове і соціальне право є підвалинами національної доктрини соціального захисту. Ю. Хабермас вважає, що “розвинена система соціального захисту стає політичним змістом масової демократії” [12]. Звідси випливає, що політична система не може цілком звільнитися від орієнтації громадян на споживання. Вона також не в змозі домогтися безмежної лояльності мас і тому для додання легітимності своїм діям повинна пропонувати державні і соціальні програми, виконання яких підлягає контролю.

Список використаних джерел і літератури

1. Бородкин Ф. М. Движение российского социума к государству благоденствия / Ф. М. Бородкин // Социологические исследования. – 1997. – № 7. – С. 20–29.
2. Иванова О. Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти / О. Л. Иванова. – К. : КМ Академія, 2003. – 107 с.
3. Крупник А. С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / А. С. Крупник. – Одеса, 2002. – 15 с.
4. Лагутін В. Д. Людина та економіка: соціоекономіка / В. Д. Лагутін. – К. : Просвіта, 1996. – 416 с.
5. Рабінович П. Соціальне право: деякі питання загальної теорії / П. Рабінович, О. Панкевич // Право України. – 2003. – № 1. – С. 104–107.
6. Сидорина Т. Ю. Изменения структуры общества и модернизация социальной политики [Электронный ресурс] / Т. Ю. Сидорина. – Режим доступа : <http://www.hse.ru/ic6/report23.doc>
7. Сіленко А. О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в

- сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / А. О. Сіленко. – К., 2000. – 38 с.
8. Скуратівський В. А. Соціальна політика як суспільний феномен і вид практичної діяльності / В. А. Скуратівський // Вісник УАДУ при Президентіві України. – 1997. – № 1. – С. 32–37.
 9. Собченко В. В. Трансформація системи державного управління соціальним захистом населення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр : спец. 25.00.01 “Теорія та історія державного управління” / В. В. Собченко. – Харків, 2005. – 19 с.
 10. Соціальні права людини та їх державне забезпечення: сучасні тенденції розвитку // Захист соціальних прав людини і громадянина в Україні: проблеми юридичного забезпечення. – К. : МП Леся. – 2003. – С. 14–17.
 11. Фишер С. Экономика / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. – М. : Дело ЛТД, 1995. – 864 с.
 12. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас / Режим доступа : <http://znl.boom.ru/bibl/Hbrms.htm>
 13. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек. – М., 2005. – 264 с.
 14. Ягодка І. Соціальна інфраструктура і політика / І. Ягодка. – К., 2000. – 212 с.
 15. Flora P. Growth to limits: the western European welfare states since World War II / P. Flora. – Berlin : de Gruyter, 1986. – 200 p.